

Luc Wierdsma

De walging van de natuur bij Baudelaire en Huysmans

Een veel voorkomend thema in de negentiende eeuwse literatuur is de afwijzing van de natuur. Luc Wierdsma onderzoekt het concept van de anti-natuur in het werk van de schrijvers Charles Baudelaire en Huysmans.

‘De verfijnde waarnemer heeft genoeg gekregen van de weerzinwekkende uniformiteit van de lucht en het landschap.’¹ Met deze woorden wil hertog Jean Floressas des Esseintes, de hoofdpersoon in *à Rebours* van de decadente schrijver Joris-Karel Huysmans af van de natuur. ‘Wat een eentonig warenhuis van weilanden en bomen, wat zijn bergen en zeeën toch banaal ingedeeld.’²

Deze afwijzing van de natuur is een veel voorkomend thema in de literatuur van de tweede helft van de negentiende eeuw. Decadente en symbolistische auteurs maken hun onvrede met de natuur duidelijk door de nadruk te leggen op respectievelijk de wereld van de kunst en de wereld van het onbewuste, waarin dromen centraal staan. Beide thema’s kan men onder de term anti-natuur onderbrengen. Dit begrip is zeker niet nieuw. Het vindt zijn oorsprong bij Marquis de Sade en komt in de tweede helft van de negentiende eeuw vooral via de ideeën van Baudelaire in de mode.

Het concept van de anti-natuur moet echter niet gezien worden als een omsloten programma binnen één artistieke groep. Het totale idee is een reactie op de al bestaande wereld en daarom spelen de culturele omstandigheden van de tijd, waarin de schrijvers van de decadentie zich bevinden, ook een belangrijke rol. De onvrede met hun eigen wereld is één van de uitgangspunten van waaruit de schrijvers vertrekken. Zo is het idee van het tegennatuurlijke ook cultureel bepaald.

Natuur is niet alleen de ongerepte natuur die nog niet is aangetast

1 J.-K. Huysmans, *Tegen de keer*, vertaling J. Siebelink (Amsterdam 1980) 46.

2 Huysmans, *Tegen de keer*, 46-47.

door de oprukkende modernisering en industrialisering. Deze natuur die werd afgebeeld door de landschapschilderkunst is de nauwe omschrijving van het begrip. In dit artikel moet natuur breder worden opgevat. Zij staat ook voor het menselijke handelen en bestaan, dat in de negentiende eeuw als natuurlijk werd beschouwd. Hieronder vallen de ideeën over goed en kwaad, de moraal en 'natuurlijk' bestaande samenlevingsverhoudingen. Natuur krijgt dan al snel de connotatie 'normaal'. De vertaling van Huysmans' boek *à Rebours* kan hier als voorbeeld dienen. In het Engels vertaalt men de titel met *Against nature*, terwijl de Nederlandse titel *Tegen de keer* de nadruk op de rebellie legt. Natuur staat in dit artikel voor alles wat uit de natuur stamt en wat samen de naam natuur draagt. Zeker zo belangrijk is echter de opvatting van natuur als alles dat op een bepaald moment als natuurlijk wordt beschouwd. In dit verband duidt het begrip meer op de menselijke natuur of de bestaande cultuur.

Donatien Alfonse François Marquis de Sade (1740-1814) is van grote invloed geweest op latere schrijvers als Baudelaire en Huysmans door zijn omkering van het begrip natuur.³ Hij reageert hiermee op de christelijke moraal en op de natuurtheorieën van J.J. Rousseau. In Rousseau's natuurtoestand is de mens en ook de natuur in wezen goed. Het bederf treedt volgens de Franse filosoof op met de cultuur. Rousseau vult zijn optimistische visie op de natuurtoestand aan met een pessimistische kijk op de huidige maatschappij.

Sade heeft echter een tegenovergestelde visie op de natuur. Het principe dat achter de natuur staat is volgens hem één van dood, chaos en verwoesting. Verandering voltrekt zich door deze elementen. In de wereld heerst daarom een blinde toename van het leven.⁴ Deze krachten moeten niet als wetmatigheden worden gezien en hebben ook niet het karakter van een bovennatuurlijke geest, zoals een god of de Absolute Geest die Hegel later in de geschiedenis ziet.⁵ Sade's consequentie

3 Deze these wordt vooral verdedigd door Mario Praz die concludeert dat beide schrijvers in hun werken meerdere malen refereren naar de 'goddelijke Marquis'. Zie hiervoor M. Praz, *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek*, vertaling A. Haakman (Amsterdam 1990) 97.

4 Timo Airaksinen, *The philosophy of the Marquis de Sade* (London, New York 1991) 46.

5 Airaksinen, *The philosophy*, 46.

van deze opvatting is dat alles in de wereld willekeurig is. De mens als onderdeel van de natuur vindt zijn genot ook alleen in de verwoesting. De uiteindelijke fase in de weg naar het genot is de ontlading, die wordt opgewekt door de misdaad.⁶

Sade's rebel, de libertijn, kan deze weg niet als een verzet tegen de natuur bewandelen. Hij wil dit echter wel, wat direct het recalcitrante karakter van Sade's filosofie aantoont. Sade schrijft: 'Haar (de natuur) zou ik willen schenden [...] alles vernietigen wat haar ten dienste staat, beschermen wat haar schaadt, opbouwen wat haar ergert, kortom, haar krenken door haar in haar werk te treffen.'⁷ Hij concludeert echter dat het onvermogen de natuur te krenken de grootste kwelling is die de mens ondergaat.⁸ Dus richt de mens zich op de artificiële wereld, op de samenleving die wij gemaakt hebben, waarin de deugd haar wetten oplegt en als natuurlijk wordt gezien. De 'wreker' van Sade richt zich dus op de sociale wereld, waar hij zijn prooi kan opsporen. Hij zoekt naar onschuldige slachtoffers die de natuur van de maagdelijke onschuld en deugd voorstellen en probeert deze te treffen met pijn en angst.⁹ Deze handelingen zijn onderdeel van zijn streven naar de ontlading en het genot die hij door het voltrekken van zijn natuurlijke misdaad probeert op te roepen.

Zo komen we direct terecht bij de interpretatie van de overtuiging en reden van waaruit Sade zijn literaire filosofie schept. Sade's werk is een reactie tegen de bestaande deugd en moraal. De ondeugd, volgens hem natuurlijk, is het actieve en positieve element tegenover de deugd, die voor het negatieve en passieve staat. 'De deugd is niets anders dan een teugel die gebroken moet worden.'¹⁰ De consequentie hiervan is dat de deugd moet bestaan en moet worden voorondersteld voor het genot, dat alleen door de ondeugd te bereiken is. Sade schrijft over Justine: 'Jouw zoete deugdzaamheid is voor ons heel belangrijk; alleen uit de vermenging van die betoverende eigenschap en de ondeugd die wij ertegenover stellen, ontstaat voor ons het hoogste zingenot.'¹¹

6 Ibidem.

7 D.A.F. de Sade, *Justine* IV 40-41 (ed. 1797) in: Praz, *Lust*, 100.

8 Ibidem, 100.

9 Araijsinen, *Philosophy*, 48.

10 Praz, *Lust*, 101.

11 D.A.F. de Sade, *Justine* III, 306 in: Praz, *Lust*, 101.

In de literatuur van Sade is natuur dus chaotisch en geschapen met het oog op verwoesting. Maar Sade erkent wel de natuur en de wereld om hem heen, waar de deugd en goedheid aanwezig is. Deze is nodig, zodat zijn woeste natuur die uit is op vernietiging haar kan treffen. In de behandeling van Sade bestaan er dus twee natuur-opvattingen naast elkaar. Is de originele natuur Sade's natuur van chaos en verwoesting of Rousseau's opvatting van de natuur waar Sade zich tegen verzet? Deze onduidelijkheid heeft directe gevolgen voor het begrip anti-natuur wat eenzelfde probleem met zich meebrengt. Van Buuren schrijft dat Sade's libertijnen op gewetenloze manier hun tegennatuurlijke genoegens naleven.¹² Maar is hun drang naar misdaad, marteling en moord met als doel de ontlading niet juist natuurlijk? Het is hier en bij alle schrijvers en dichters die zich met het begrip natuur bezighouden van belang een duidelijk onderscheid te maken tussen de natuur die de auteur als natuurlijk presenteert in zijn literatuur en de natuur waar hij zich tegen afzet.

Charles Baudelaire (1821-1867) ziet ook het kwade overheersen in de natuur. Volgens hem brengt de natuur de mens ertoe zijn naaste te doden, hem op te eten, op te sluiten en te martelen. In de wereld van weelde en genot kan de natuur ons alleen de misdaad influisteren. Baudelaire verklaart ook de huidige moraal in de wereld. 'Het zijn de filosofie en de godsdienst die ons opdragen om onze arme en gebrekkige familieleden te voeden. De natuur, die niets anders is dan de stem van ons eigenbelang, draagt ons op ze dood te slaan.'¹³

Zo concludeert Baudelaire dat alle daden van de zuiver natuurlijke mens niets anders dan verschrikkingen zijn. Al het schone is het resultaat van de rede en berekening. De deugd tenslotte is kunstmatig, niet in de zin van een afwijzing van de bestaande natuur, maar als een niet door de natuur gemaakte kracht. Baudelaire noemt de deugd zelfs bovennatuurlijk. Steeds en overal zijn er volgens hem goden of profeten voor nodig geweest om de mensen de deugd te onderwijzen. De mens zelf is niet in staat haar te ontdekken.¹⁴ In een korte notitie laat

12 M. van Buuren, E. Jongeneel, *Moderne Franse literatuur. Van 1850 tot heden* (Groningen 1996) 69.

13 Baudelaire, *Schilder*, 60-61.

14 Ibidem, 61.

Baudelaire weten waar hij bovenstaande ideeën vandaan heeft. 'Om het kwaad te verklaren moeten we altijd terug naar Sade, dat wil zeggen naar de natuurlijke mens.'¹⁵

Baudelaire ziet het pijnlijke, harde en wrede in de natuur. Hier heeft hij respect voor. De dichter noemt het een soort frisse brutaliteit. Anderzijds verwijt hij de natuur dat zij geen verbeeldingskracht (*imagination*) heeft. Een beroemd citaat van Baudelaire luidt: 'Ik wil de weiden rood kleuren, de rivieren goudgeel en de bomen blauw.'¹⁶ De verwerping van de natuur als het landschap en de vegetatie is een reactie op de romantische voorliefde voor het landschap (*la campagne*).

Om op te stijgen uit de onbevredigende wereld gebruikt Baudelaire het idee van het artificiële. Zo schrijft hij 'n'importe où! Pourvu que ce soit hors de ce monde.' Dit is de unieke bestemming van Baudelaire's reiziger.¹⁷ In het gedicht *Le Voyage* geeft Baudelaire deze visie nogmaals weer:

Echt reizen doen alleen die gaan om weg te gaan; Hun hart lijkt een ballon, zo luchtig en zo blijde; Ze weten niet waarom, zeggen slechts: Hier-vandaan! En van hun lotsbestemming zullen ze nooit scheiden.¹⁸

Het is in de tweede plaats een onvrede met het vaste en het bestemde die Baudelaire in de natuur ziet en die walging bij hem oproepen. 'De natuur is onbedrieglijk', schrijft de dichter.¹⁹ Het is echter nog erger. De natuur is vervelend, omdat ze niet 'natuurlijk' is. Zij pretendeert een monotonie te bezitten die er niet eens werkelijk is. Ze volstaat met het herhalen van een eeuwige afwezigheid van orde en noodzakelijkheid. Zo wordt het de natuur aan de ene kant verweten dat zij saai is door haar gebrek aan afwisseling en haar onvermogen om te verbazen. Anderzijds is de natuur niet consequent in haar monotonie en bezit zo een gebrek aan orde, wat het toeval tot een belangrijke kracht maakt. Op dit punt uit de latere symbolistische dichter Stéphane Mallarmé ook felle kritiek.

15 Praz, *Lust*, 140.

16 Buuren, Jongeneel, *Moderne Franse literatuur*, 68.

17 Baudelaire, citaat uit, *Petits poemes et prose*, in: C. Rosset, *L'anti-nature Éléments pour une philosophie tragique* (Lille 1973), 135.

18 Charles Baudelaire, *De bloemen van het kwaad*, vertaling P. Verstegen (Amsterdam 1995) 431.

19 Rosset, *L'anti-nature*, 134.

De natuur waar Baudelaire zich tegen keert is vooral de werkelijkheid om hem heen. De dichter en kunstcriticus is een opposant van bijna alle vaste waarden in de maatschappij en in de kunst. Volgens Baudelaire heeft de mensheid twee belangrijke taken: namelijk een ontkenning en een hervorming van de realiteit.²⁰ En hiervoor dient het kunstmatige.

De afwijzing van de natuur bij Joris-Karel Huysmans (1848-1907) valt in dezelfde categorie in te delen als Baudelaires ongenoegen. Dit is een walging voor de teleurstellende natuur. Door te vluchten in het artificiële proberen de schrijvers orde en noodzakelijkheid toe te voegen, die in de bestaande natuur ontbreken.²¹ Huysmans' hoofdpersoon in *à Rebours*, hertog Des Esseintes, richt zich om deze reden op het kunstmatige. 'Geef mij de echte natuur en ik zie af van mijn kunstmatige.'²² Onder de echte natuur verstaat Des Esseintes het solide en het massieve. Wat bestaat kan echter niet zijn goedkeuring wegdragen. Des Esseintes verbindt zijn karakter dat streeft naar het extreme ook aan zijn consequenties voor de natuur. 'Werkelijk, de bewondering van alle ware kunstenaars voor die eeuwige oude zeur is verdwenen en de tijd is gekomen dat de natuur, waar het maar mogelijk is, door het artificiële vervangen moet worden.'²³

Huysmans' streven naar het artificiële moet in twee gradaties worden gezien. Allereerst is er een keuze voor het kunstmatige omdat de natuur tekortkomt. Ten tweede heeft de auteur een voorliefde voor het kunstmatige als een reactie op het bestaande en dit probeert hij door te voeren tot voorbij de grenzen van het mogelijke. Ook bij Huysmans blijft het bestaande niet beperkt tot natuur in de enge zin. De maatschappij waaruit Des Esseintes vlucht, krijgt er ook van langs. Huysmans personage wil alle fysieke en sociale banden loslaten. Hij vlucht uit Parijs en vestigt zich in een geïsoleerde villa in Fontenay aux-Roses, een buitenwijk van de hoofdstad. Hier begint hij aan zijn project het leven volkomen kunstmatig in te richten. 'Sinds zijn vertrek uit Parijs verwijderde hij zich steeds meer van de werkelijkheid en vooral van de hedendaagse maatschappij waarvoor hij een steeds gro-

20 Ibidem, 139.

21 Ibidem, 129.

22 Ibidem, 144.

23 Huysmans, *Tegen de keer*, 47.

tere afkeer voelde.²⁴

Zijn leven is één groot kunstwerk dat de natuur moet vervangen, met het motto dat zijn artificiële wereld een perfectie is van de werkelijkheid. In dezelfde trant maakt Des Esseintes een reis naar de zee door naar een zwembad te gaan waar men het water in de badkuip laat zou-ten. Vervolgens snuift hij de geur van de zee op door middel van een stukje touw afkomstig van grote touwslagerijen dat de geur van zee-lucht en zeehavens in zich bewaart. Door beschrijvingen van het strand, het klotsen van de golven en het geluid van de wind waant Des Esseintes zich onmiskenbaar aan de zee.²⁵

Des Esseintes is een dandy in de zin dat hij rebelleert tegen de samenleving. Zijn samenleving is in een staat van verval. De aristocratie is de decadente klasse die nog wel alle middelen heeft, maar haar macht en toonaangevende positie heeft verloren. De aristocratie staat traditioneel boven de rest, maar in werkelijkheid staat zij buiten de samenleving. Ze heeft immers haar vitale functie verloren. Omdat Des Esseintes geen sociale rol meer heeft, wordt hij bijna gedwongen in zijn opstand tegen de samenleving. Hij rebelleert tegen deze nieuwe samenleving, maar tegelijkertijd staat hij erbuiten. De bourgeois en de democratie die voor de aristocratie in de plaats zijn gekomen, zien de dandy als middelmatig. Hertog Des Esseintes geeft zijn rol als dandy echter op. De dandy functioneert in de samenleving, zijn rol is in het openbare leven, hij heeft een sociale rol.²⁶

Des Esseintes trekt zich echter terug en richt zich op een hedonistische esthetiek alleen voor hemzelf. Michel Lemaire noemt Des Esseintes daarom in zijn boek *Le dandyisme de Baudelaire à Mallarmé* de synthese van de decadent en de dandy.²⁷ Hij vormt de verbinding van de rebellie van de dandy en het estheticisme van de decadent, beide voor de laatste keer opflakkerend in een tijd van verval. Des Esseintes gaat zover in zijn eenzame gevecht tegen de natuur en samenleving, dat hij zijn lichaam een artificiële rol wil laten spelen. Juist hierdoor maakt hij zichzelf kwetsbaar. Aanvankelijk lijkt hij de strijd te winnen.

24 Ibidem, 203.

25 Ibidem, 46.

26 C. Lloyd, J.-K. *Huysmans and the fin de siècle novel* (Edinburgh 1990) 89, citeert Barbey d'Aurevilly, *Le dandyisme de Georges Brummel*.

27 M. Lemaire, *Le dandyisme de Baudelaire à Mallarmé* (Parijs 1978) 153.

Huysmans' hoofdpersoon krijgt van de dokter een pepton-klysma voorgeschreven voor zijn maagziekte. Hij moet zichzelf nu voeden door een injectie van vloeibaar voedsel via de endeldarm. 'Des Esseintes kon niet nalaten zichzelf stilletjes te feliciteren met deze gebeurtenis, die in zekere zin de bekroning vormde van het bestaan dat hij zich geschapen had; zijn hang naar het kunstmatige had nu, zelfs zonder dat hij het had gewild, zijn hoogste vervulling gevonden.'²⁸ Dit is natuurlijk de ultieme rebellie tegen de biologische natuur. Maar het is tevens een rebellie tegen de cultuur. Door de kunstmatige voeding zegt Des Esseintes ook de cultureel ingesloten maaltijd vaarwel. Uiteindelijk moet de hertog toch boeten voor zijn tegennatuurlijk project. Het tweede gedeelte van zijn genezing dwingt hem uit zijn isolatie te komen. Hij moet terugkeren naar Parijs en zich onder de mensen begeven. Het is echter opmerkelijk dat de neurose bij Huysmans' personage de oorzaak van zijn verloren strijd is. Op biologisch gebied laat Huysmans Des Esseintes het gevecht met de natuur nog enigszins winnen. Op geestelijk en cultureel gebied moet hij verliezen.

Wat is dan precies de wereld waar Des Esseintes het van verliest? Dit is de bourgeois-samenleving, die wordt gekenmerkt door een algemeen verlangen naar vrede en zekerheid. Dit is een van de punten waar de moderne estheet onvrede mee heeft. De monotonie en verveling van de vrede, de geordende zekerheid van de burgermaatschappij vindt hij onaanvaardbaar.²⁹ De kunstenaar sluit zich buiten van de samenleving. Maar uiten schrijvers als Baudelaire en Huysmans de fantasieën die zij niet in daden kunnen omzetten niet juist in hun literatuur? Dit is misschien de plek waar deze groep ontevreden schrijvers en dichters zich wreekt op de samenleving.

Het is vaak niet alleen de natuur waar de schrijver zich tegen afzet, maar juist de cultuur die de bestaande opvatting van de natuur heeft geschapen. Deze rebellie richt zich op de opvattingen die door de bestaande maatschappij zijn geschapen. Het verzet wordt bepaald door de culturele omstandigheden in die tijd. Enerzijds is de decadente afwijzing van de samenleving een reactie op de vooruitgang, anderzijds

28 Huysmans, *Tegen de keer*, 233.

29 A. Hauser, *The social history of art. 4 Naturalism, Impressionism, The Film age* (Londen 1962) 175.

is zij ingegeven door de idee dat het leven maakbaar is. Het geloof in een bestaan dat wordt bepaald door God neemt af en het vertrouwen in de individuele maakbaarheid, voortkomend uit de vooruitgang, neemt toe. De decadenten willen het leven zelf in de hand nemen en van zekerheden voorzien. Zij vechten tegen het bestaande instituut 'natuur', omdat de natuur geen noodzakelijkheden kan bieden. Zij wordt ook door het toeval bepaald. Door deze afwijzing stellen de decadenten zich tevens tegenover de cultuur die de oude natuur-opvattingen koestert.

Zoals de decadent zijn heil zoekt in de kunst, zo schept hij zelf ook kunst tegenover de middelmatige maatschappij. In zijn kunst, voornamelijk de literatuur, celebreert hij de anti-natuur en het kunstmatige leven. De literatuur kan niet los van de auteurs afwijzing van de realiteit worden beschouwd. Zonder de culturele omstandigheden lijkt Huysmans' roman *à Rebours* een bizar en onwerkelijk verhaal. De thematiek van de anti-natuur wordt uitgewerkt in de literatuur, maar zij is meer dan fictie. Het concept is meer dan een verhaalthema. Het heeft zijn fundament in de werkelijke overtuiging en walging van de auteur tegenover de natuur en de cultuur uit zijn tijd. Huysmans laat Des Esseintes een hopeloos gevecht tegen de natuur en de cultuur voeren. Hij weet echter dat het een verloren strijd is. De decadente schrijvers hadden het idee dat zij in een tijd van verval leefden. Zij rebelleren met hun literatuur tegen de teleurstellende samenleving en de burgermoraal. In overtuiging zijn zij de dandy's waar Baudelaire over spreekt. Volgens hem komt de dandy voor in overgangstijden, wanneer de democratie nog niet oppermachtig is, waar de aristocratie wankelt, maar nog niet gevallen is.³⁰ De groep dandy's die hier opstaat is rijk aan talent, walgt van de maatschappij en is van haar vervreemd. De in dit artikel beschreven kunstenaars zijn de rebellen tegen hun eigen tijd. Zij proberen door hun kunst een laatste schittering aan het fin de siècle te geven. Om met Baudelaire's woorden te spreken: 'Zij zijn de laatste helden in een tijd van verval.'³¹

30 C. Baudelaire, *De schilder van het moderne leven*, vertaling M. van Buuren (Amsterdam 1992) 56.

31 Baudelaire, *Schilder*, 56.